

ρενος απογόνου ὠδήγει πολλάκις — συγκεκριμένως: ὅταν ἡ πρώτη γυνὴ ἀπεδεικνύετο στεῖρα — εἰς τὴν πολυγαμίαν¹. Οἱ ἄνδρες ἐθεωροῦντο συνήθως ὡς οἱ μόνοι ἱκανοί, ὅπως προσεύχονται πράγματι καὶ ἀποτελεσματικῶς. Μέχρις αὐτῆς ταύτης τῆς υἰοθετήσεως ἄρρενος υἱοῦ κατέληγον οἱ ἀρχαῖοι γενικῶς (καὶ οὐχὶ ἀπλῶς οἱ πρωτόγονοι) πρὸς ἐξασφάλισιν ἱερατικοῦ διαδόχου, τῆς γενέσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς υἰοθεσίας ὀφειλομένης, κατὰ τὸν *Spencer*, εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐλατήριον². Τί συνέβαινεν ὅμως εἰς τὰς «γυναικοκρατούμενας» κοινωνίας, δηλαδὴ εἰς τὰς κοινωνίας, αἱ ὁποῖαι, ἐὰν δὲν ἐκυριαρχοῦντο πράγματι ὑπὸ γυναικῶν, ἀπηρτίζοντο πάντως ἐξ οἰκογενειῶν διευθυνομένων ὑπ' αὐτῶν; Στερούμενος ὁ *Spencer* ἐπαρκῶν στοιχείων, δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα, ἀλλ' ἀρκεῖται εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς δι' αὐτοῦ ἐκδηλουμένης ἀπορίας³.

Ἡ πρώτη διαφοροποίησις ἐν τῷ ἱερατικῷ συστήματι προεκλήθη, κατὰ τὸν *Spencer*, ὑπὸ τῆς δημιουργηθείσης μεταξὺ ἰδιωτικῆς καὶ δημοσίας λατρείας διαφορᾶς, τῆς δημοσίας λατρείας ἀπορρευσάσης ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας τοῦ κυριάρχου⁴. Ὁ κυριάρχος καθίσταται ὁ καθ' αὐτὸ ἱερεὺς ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας καὶ προσεύχεται πλέον οὐχὶ μόνον χάριν ἑαυτοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ οἰκογενείας, ἀλλὰ χάριν πάντων τῶν ὑπὸ τὴν πολιτικὴν αἰγίδα του καλυπτομένων⁵. Ἡ χαρακτηρίζουσα τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνιῶν διαφοροποίησις ὁδηγεῖ εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἀποστολῆς τοῦ κυριάρχου ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἱερέως⁶. Ὁ ἄρχων, ὢν ἀπερροφημένος ὑπὸ τῶν πολεμικῶν ἰδίᾳ ἀσχολιῶν του, μεταβιβάζει τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἱερατικῶν καθηκόντων αὐτοῦ εἰς πληρεξουσίους, οἱ ὁποῖοι σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίσσονται εἰς τὴν τάξιν τῶν ἱερέων. Τὸ ἱερατικὸν σύστημα τοῦ πολυθεϊσμοῦ (καὶ γενικῶς ὁ πολυθεϊσμός) ὀφείλει τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἢ

¹ *Spencer*, op. cit., § 598.

² *Spencer*, op. cit., § 599.

³ *Spencer*, op. cit., § 601.

⁴ Πρὸβλ. κυρίως: *Spencer*, op. cit., § 652.

⁵ *Spencer*, op. cit., § 604.

⁶ *Spencer*, op. cit., §§ 606 κ. ε.

εις διαφορισμὸν φυλῆς τινος ἢ εἰς κατάκτησιν ¹. Διὰ τοῦ διαφορισμοῦ φυλῆς τινος προστίθενται εἰς τὸν θεοποιηθέντα ἰδρυτὴν τῆς φυλῆς καὶ εἰς τοὺς περιθάλλοντας τὴν μνήμην αὐτοῦ ἱερεῖς ὁ ἰδιάζων εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν χωρισθέντων τμημάτων τῆς φυλῆς θεὸς καὶ οἱ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ τεταγμένοι ἱερεῖς. Διὰ τῆς κατακτήσεως ἐπίσης προστίθεται εἰς τὴν θεότητα τοῦ νικητοῦ ἡ θεότης τοῦ ὑποταχθέντος λαοῦ καὶ διαφορὰ εἶδη ἱερέων δημιουργοῦνται. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολυθεϊσμοῦ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἄρνησιν αὐτοῦ, δηλαδὴ πρὸς τὸν μονοθεϊσμόν, τὸν ὁποῖον ἐμφανίζει ὁ *Spencer* ὡς ἀπορρέοντα ἐκ τῶν κόλπων τοῦ πολυθεϊσμοῦ ². Ἡ πρὸς τὸν μονοθεϊσμόν ὁδηγοῦσα ἐξέλιξις διέπεται καὶ ὑπὸ τῆς τάσεως πρὸς ἐνοποίησην τοῦ ἱερατικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπίτευξις ὅμως ἀπολύτως γνησίου μονοθεϊσμοῦ δὲν εἶναι, κατὰ τὸν *Spencer*, οὐνατή. Καὶ ὅπου γεννᾶται οὗτος πλήρης καὶ γνήσιος, νοθεύεται ταχέως ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τῆς οὕτω προκαλουμένης νόθου ἐμφανίσεως τοῦ μονοθεϊσμοῦ μαρτυρούσης, κατὰ τὸν *Spencer*, περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ἐκ τοῦ πολυθεϊσμοῦ ³.

Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν βαίνει, κατὰ τὸν *Spencer*, παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, τοῦ γενομένου τῆς συμμετρικῆς ἐμφανίσεως τούτων ὀφειλομένου εἰς τὴν κοινὴν καταγωγὴν των ⁴. Ὅπου ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι βιαία καὶ ἠνωμένη, ἐκεῖ ἐμφανίζεται καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐξουσία συγκεντρωμένη καὶ ἰσχυρά. Ὁ ὑπακούων εἰς τὸν ἐπίγειον ἄρχοντα συνηθίζει νὰ ὑπακούῃ καὶ εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν οὐρανῶν. Οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξιν ἰσχυροῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, εὐνοοῦν συγχρόνως καὶ τὴν ἀνάπτυξιν ἰσχυρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Ἄλλως τε τὰ ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν ἀπορρέουσάντα ἔθιμα ἐδημιούργησαν τοὺς πρώτους ἰσχυροὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς δεσμούς, ἐξασφάλισάντα τὴν κοινωνικὴν πειθαρχίαν ⁵. Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν

¹ *Spencer*, op. cit., § 610.

² *Spencer*, op. cit., §§ 613 καὶ 614.

³ *Spencer*, op. cit., § 615.

⁴ *Spencer*, op. cit., §§ 616 καὶ 617.

⁵ *Spencer*, op. cit., §§ 622 καὶ 623.

είναι κατ' ἀρχὴν συντηρητικὴ. Δι' αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐνίσχυσις τῶν ὑφισταμένων καταστάσεων καὶ ἡ συντήρησις τῆς κοινωνίας¹. Ἡ ἰδέα τῆς ἐκκλησίας συμβολίζει τὴν ἀρχὴν τῆς κοινωνικῆς συνεχείας².

Ἡ σχέση μεταξὺ κράτους καὶ ἐκκλησίας δὲν ὑπῆρξε, κατὰ τὸν *Spencer*, πάντοτε εἰρηνικὴ. Ἡ ἱστορία τῆς σχέσεως τούτων ἐμφανίζει περιόδους ἀνταγωνισμῶν³. Ἡ σὺν τῷ χρόνῳ σημειουμένη ὑποταγὴ τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸ κράτος δὲν εἶναι, κατὰ τὸν *Spencer*, ἄσχετος πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανικῆς κινήσεως⁴. Ὡς ἔμμεσον ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἐξελιξέως ἐμφανίζει ὁ *Spencer* καὶ τὴν σημειουμένην διάσπασιν τῆς θρησκευτικῆς ἐνότητος, τὴν δημιουργίαν σχισμάτων⁵.

Αἱ περὶ τοῦ μέλλοντος τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν καὶ γενικῶς τῆς θρησκείας παρατηρήσεις τοῦ *Spencer* ἐμφανίζονται διατετυπωμέναι ὑπὸ μορφήν ἡκιστα ἐπιμελελημένην. Τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας βλέπει οὗτος ὁδηγοῦσαν οὐχὶ πρὸς τὴν εξαφάνισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν, ἀλλ' ἀπλῶς πρὸς τὴν πλήρη πραγματοποίησιν τοῦ χωρισμοῦ τούτων ἀπὸ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν⁶. Πάντως, δεδομένου, ὅτι, κατὰ τὸν *Spencer*, ὁ θεϊστικὸς δογματισμὸς ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ «ἀγνωστικισμοῦ», ἡ συνείδησις τῆς σχέσεως ἡμῶν πρὸς τὴν ἀγνωστον αἰτίαν τοῦ σύμπαντος θὰ ἀπαλλαγῇ πάσης δογματικῆς προϋποθέσεως⁷. Ἡ θρησκεία θὰ ἐνισχυθῇ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία θὰ ὁδηγήσῃ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν πρὸς τὰ πραγματικὰ μυστήρια τῆς φύσεως, ἀπαλλάσσουσα ταύτην τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ⁸. Ἡ ἔρευνα τῆς φύσεως τονώνει τὴν πίστιν πρὸς τὸ ἀνεξερεύνητον ἀπόλυτον. Ἡ ἀποφίσις αὕτη ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ *Spencer*, ὅστις ἠσθάνετο πράγματι τὴν ἀνάγκην τῆς συμφιλιώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ τοῦ πόθου πρὸς τὸν ξηρὸν ἀντικειμενισμόν του, λίαν θερμῶς⁹.

¹ *Spencer*, op. cit., § 626

² *Spencer*, op. cit., § 627.

³ *Spencer*, op. cit., §§ 638 κ. ε.

⁴ *Spencer*, op. cit., § 641.

⁵ *Spencer*, op. cit., § 645.

⁶ *Spencer*, op. cit., § 654.

⁷ *Spencer*, op. cit., § 655.

⁸ *Spencer*, op. cit., § 660.

⁹ Κατὰ τῆς ἀνωτέρω ἀπόψεως ἐστράφη ὁ *L. v. Wiesse*. Πρὸς op. cit., σ. 10.

Ἡ περί τούτους ἐκκλησιαστικούς θεσμούς καὶ γενικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου στραφεῖσα ἔρευνα τοῦ *Spencer* δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς καταλήξασα εἰς ἀποτελέσματα ἰκανοποιητικά. Ἐὰν ἡ περί τῆς ἐσωτερικῆς ὑποστάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου θεωρία του ἐβασίσθη, ὡς ὑπεστηρίξαμεν ἤδη, ἐπὶ ἐσφαλμένων προϋποθέσεων, ἡ περί τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν (συγκεκριμένως: ἱστορικὴν ἐξέλιξιν) αὐτοῦ στραφεῖσα ἔρευνα δὲν ὠρμήθη ἀπλῶς ἐξ ἐσφαλμένης βάσεως, ἀλλ' ἐσήμανε καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῆς διεξαγωγῆς τῆς παραγνώρισιν αὐτῆς ταύτης τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Ὁ σχηματικὸς τρόπος, δι' οὗ προσπαθεῖ ὁ *Spencer* νὰ προσδιορίσῃ τὴν σχέσιν τῆς ἱστορίας καὶ ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ μονοθεϊσμοῦ, εἶναι κατ' ἀρχὴν αὐθαίρετος. Ὁ *Spencer* ἐμφανίζεται ἀσπαζόμενος ὅ,τι ἀκριβῶς κατέκρινεν ἐν τῷ περὶ τῶν οἰκογενειακῶν θεσμῶν τμήματι τῆς κοινωνιολογίας του. Τὸ ὅτι ἡ ἐξέλιξις ὀδηγεῖ ὅπωςδῆποτε ἀπὸ τοῦ πολυθεϊσμοῦ πρὸς τὸν μονοθεϊσμόν δὲν ἐξακριβοῦται ἱστορικῶς. Ἡ ἐξήγησις τῶν μονοθεϊστικῶν ἀρχῶν διὰ τῶν πολυθεϊστικῶν κατευθύνσεων ἀποτελεῖ παραγνώρισιν τῆς ριζικῆς διαφορᾶς, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξὺ τούτων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεωρίαν τοῦ *Spencer* περὶ τῆς γενέσεως τοῦ πολυθεϊσμοῦ, αὕτη δεῖν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐλαττωματικὴ καὶ διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι στερεῖται ἐπιστημονικῆς σαφηνείας. Ὁ *Spencer* διδάσκει, ὅτι ὁ διαφορισμὸς φυλῆς τινος ἢ ἡ κατάκτησις ξένης χώρας προκαλοῦν τὴν γένεσιν τοῦ πολυθεϊσμοῦ, προστιθεμένων εἰς τὴν ἀρχικῶς λατρευομένην θεότητα νέων θεοτήτων. Τί σημαίνει ὁμοίως ἡ διδασκαλία αὕτη; Σημαίνει ἄρα γε, ὅτι τοῦ πολυθεϊσμοῦ προηγείται ὅπωςδῆποτε μονοθεϊσμός; Ὁ *Spencer* φαίνεται βεβαίως ὑπονοῶν τοιοῦτον τι. Εἶναι ὁμοίως τοῦτο ὀρθόν; Καὶ ἐὰν εἶναι πράγματι ὀρθόν, πῶς συμβιβάζεται τοῦτο πρὸς τὴν ῥητῶς ὑποστηριζομένην ὑπ' αὐτοῦ ἀπόψιν, καθ' ἣν ὁ μονοθεϊσμὸς προῆλθε πάντοτε ἐκ τοῦ πολυθεϊσμοῦ, καθ' ἣν δηλαδὴ προϋπόθεσις τοῦ μονοθεϊσμοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ὁ πολυθεϊσμός;

Αἱ δύο ἀνωτέρω ἀπόψεις, δηλαδὴ ἡ περί τοῦ μονοθεϊσμοῦ ὡς τῆς πρωτογόνου θρησκείας καὶ ἡ περί τῆς καταγωγῆς τούτου ἐκ τοῦ πολυθεϊσμοῦ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀδυνάτου τῆς συνυπάρξεως αὐτῶν,

δὲν εἶναι δυνατόν καὶ ἀφ' ἑαυτῶν νὰ διεκδικήσουν ἐπιστημονικὴν ὀρθότητα. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν εἰς τὴν δευτέραν ἄποψιν, αὕτη, ὡς παρατηρήσαμεν ἤδη καὶ ἀνωτέρω, δὲν ἐπικυροῦται ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ὅ,τι γνωρίζομεν ἀσφαλῶς περὶ τῶν μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, εἶναι τοῦτο: ὅτι αὗται οὐδόλως φέρονται σχετιζόμεναι πρὸς προϋπάρχοντα πολυθεϊσμόν. Ὅπου—ὡς π. χ. ἐν Ἀραβίᾳ—βλέπομεν τὸν μονοθεϊσμόν διαδεχόμενον τὸν πολυθεϊσμόν, ἐκεῖ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς πρὸς πιστοποίησιν τῆς ἐξῆς ἀληθείας: ὅτι ἡ διαδοχὴ αὕτη εἶναι τυχαία καὶ ὅτι ὁ διαδεχόμενος τὸν πολυθεϊσμὸν μονοθεϊσμός ὀφείλει τὴν καταγωγὴν του εἰς ὑφιστάμενον ἤδη ξένον μονοθεϊσμόν. Εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ Μωχμεθανισμὸς ἢ μᾶλλον αὗται αὗται αἰ πρὸ τῆς ἀποκρυπταλῶσεως τούτου σημειωθεῖσαι ἐν Ἀραβίᾳ μονοθεϊστικαὶ τάσεις δὲν προέκυψαν ἐκ τοῦ προηγηθέντος αὐτῶν ἀραβικοῦ πολυθεϊσμοῦ, ἀλλ' ὅτι ἐγεννήθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὴν ἄποψιν περὶ τῆς πρωταρχικότητος τοῦ μονοθεϊστικοῦ φαινομένου, ἄποψιν, ἐξ ἧς φαίνεται ὁ *Spencer* σιωπηρῶς ὀρμώμενος, αὕτη δέον ὡσαύτως νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐπιστημονικῶς ἀστήρικτος. Ὁ *Wilhelm Schmidt* προσεπάθησεν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*Die Stellung der Pygmäen in der Entwicklungsgeschichte des Menschen*» (1910) νὰ συνδέσῃ τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν πρὸς τὴν θεωρίαν του περὶ τῶν Πυγμαίων ὡς τῶν καθ' αὐτὸ πρωτογόνων ἀνθρώπων¹. Βασισθεὶς ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τοῦ *E. H. Man* ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Ἀνδαμανέζους, πληροφοριῶν, καθ' ἃς αἱ θρησκευτικαὶ παραδόσεις τούτων ὀφείλονται εἰς μονοθεϊστικὰς παραστάσεις, ἰσχυρίσθη οὗτος, ὅτι ἡ θρησκεία τῶν πρωτογόνων ὑπῆρξε μονοθεϊστικὴ. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὁμοίως οὗτος, ὀφειλόμενος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς ἀυθαίρετον γενίκευσιν φαινομένου, τὸ ὅποιον ὁ *E. H. Man* ἐπιστοποίησε μόνον ἐπὶ μιᾶς καὶ δὴ μικρᾶς φυλῆς Πυγμαίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν ὡσαύτως ἀυθαίρετον συνταυτισμὸν τῶν Πυγμαίων πρὸς τοὺς καθ' αὐτὸ πρωτογόνους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἰσχυρῶς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Ἐὰν περιορίζετο ὁ *Schmidt* εἰς αὐτὴν

¹ Πρὸς. σχετικῶς *Wilhelm Wundt*, op. cit., σ. 78 κ. ε.

ρῶς ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν τῶν μονοθεϊστικῶν τάσεων τῆς «ἀν-
δαμανικῆς» πίστεως καὶ δὲν ὠρμάτο ἐξ αὐθαιρέτων ὑποθέσεων, θὰ κα-
τέληγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται καταλήγων κατ'
ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὸν ὁ *Wilhelm Wundt*, εἰς τὸ συμπέρασμα τουτέ-
στιν, ὅτι αἱ μονοθεϊστικοῦ περιεχομένου θρησκευτικαὶ παραδόσεις τῶν
Ἀρχαϊκῶν ἐγεννήθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν περὶ δημιουργίας,
παραδείσου καὶ κατακλισμοῦ διδασκαλιῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης¹.

Ἡ ἄποψις λοιπὸν, καθ' ἣν ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις τοῦ πρω-
τογόνου ὑπῆρξε συνείδησις μονοθεϊστικὴ, εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀστή-
ρικτος. Εἶδομεν, ὅτι αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐπιχειρήματα, δι' ὧν προέβη εἰς
τὴν ὑποστήριξιν αὐτῆς ὁ *W. Schmidt*, εἶναι ἐπιχειρήματα ὀφειλό-
μενα εἰς αὐθαιρέτους ὑποθέσεις. Εἶδομεν ἐπίσης, ὅτι ἡ θεωρία περὶ
καταγωγῆς τοῦ μονοθεϊσμοῦ ἐκ τοῦ πολυθεϊσμοῦ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀντι-
φάσκει πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν, δὲν ἐπικυροῦται καὶ ὑπὸ τῆς ιστο-
ρικῆς πραγματικότητος. Ἐσφαλμένη λοιπὸν εἶναι οὐχὶ μόνον ἡ ἄπο-
ψις, ἐξ ἧς ὁ *Spencer* σιωπηρῶς ὠρμήθη, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία, ἣν ῥη-
τῶς καὶ ζωηρῶς ὑπεστήριξεν Ὅ,τι δέον τέλος νὰ παρατηρήσωμεν ἐν
σχέσει πρὸς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς μέρος
τῆς κοινωνιολογίας τοῦ *Spencer*, εἶναι καὶ τοῦτο : ὅτι ἐν αὐτῷ παρερ-
μηνεύεται ἢ μᾶλλον ἀγνοεῖται τελείως μία τῶν σπουδαιοτάτων μορ-
φῶν, ὑφ' ἧς ἀπεκαλύφθη μέχρι τοῦδε ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις, ἡ
μορφή τοῦ πανθεϊσμοῦ. Ὁλόκληρον τὸ μέγαλειώδες φαινόμενον τοῦ
Ἰνδικοῦ πανθεϊσμοῦ, ὡς ἐξεδηλώθη τοῦτο κυρίως πρὸ τῆς νοθεύσεως
ὑπὸ μονοθεϊστικῶν τινῶν τάσεων ἐπικῆς (δηλαδὴ «μεταβεδικῆς») πε-
ριόδου τῆς Ἰνδικῆς ἱστορίας, δὲν κατῴρθωσε νὰ προσελκύσῃ τὴν προσο-
χὴν τοῦ *Spencer*. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα διὰ τὴν τάσιν αὐτοῦ
πρὸς ἐξιχνίασιν τῶν ἀδυναμιῶν καὶ «μικρῶν» πλευρῶν τοῦ ἀνθρώπου
εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος, ἐν ᾧ ἀποκαλύπτει τὴν εἰς καθαρὰν δεῖξι-
δαιμονίαν τῶν γραιδίων ὀφειλομένην πολυθεϊστικὴν παρερμηνείαν τοῦ
μονοθεϊσμοῦ, δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰς πρὸς τὸν χριστιανικὸν μονο-
θεϊσμὸν συνδυασθείσας πανθεϊστικὰς τάσεις, τάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξεδη-

¹ *W. Wundt*, op. cit., σ. 19 κ. ε.

λώθησαν ἐν τῷ προσώπῳ βαθυτάτων καὶ δημιουργικῶν τύπων, ὡς π. χ. ὁ ποιητὴς τοῦ «Χερουδικοῦ Ὀδοιπόρου» *Angelus Silesius*¹.

65.—Τὰ δύο τελευταῖα μέρη τῆς κοινωνιολογίας τοῦ *Spencer* δὲν πρόκειται νὰ καταστῶσιν ἀντικείμενα διεξοδικῆς ἀναπτύξεως. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ *L. v. Wiese*, τὸ περὶ τῶν ἐπαγγελματικῶν θεσμῶν πραγματευόμενον ἑβδομον μέρος τῆς δὲν εἶναι καὶ δυνατόν νὰ τύχῃ ἀνακεφαλαιώσεως, διότι τὸ πλούσιον εἰς ἐθνολογικὰς λεπτομερείας περιεχόμενον του εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθῆ εἰς ὀλίγας γενικὰς καὶ βασικὰς γραμμὰς². Πάντως ἀναγκαῖον εἶναι νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ *Spencer*, πραγματευόμενος περὶ τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀπέβλεψεν εἰς τὸ νὰ ἀναγάγῃ ταῦτα, ἰδίᾳ τὰς ὀργανώσεις τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐπαγγελμάτων, εἰς τοὺς ἐγκαινιάσαντας τὴν ἐπαγγελματικὴν ζωὴν ἱερεῖς καὶ γενικῶς εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ὀργανώσεις.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖον μέρος τῆς κοινωνιολογίας τοῦ *Spencer*, τοῦτο, περιλαμβάνον τὴν περὶ πολιτικῆς οἰκονομίας διδασκαλίαν αὐτοῦ, οὐδὲν σχεδὸν τὸ νέον ἐμφανίζει. Ὁ *Spencer*, ὁ τελευταῖος ἴσως τῶν μεγάλων ἀντιπροσώπων τῆς εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὀφειλούσης τὴν γένεσιν αὐτῆς φιλελευθέρως σχολῆς, δὲν ἐπεχείρησε νὰ προχωρήσῃ πέραν τῶν διδασκαλιῶν τῶν *Malthus*, *Ricardo* καὶ *James Mill*. Ἡ ὑπὸ τοῦ *Adam Smith* ἀποκρυσταλλωθεῖσα ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ, καλυφθεῖσα ὑπὸ τὴν «ανατουραλιστικὴν» περὶ τοῦ κόσμου ἰδέαν τοῦ *Spencer*, ἔλαβε τὴν μορφήν ἐκείνην, ἣ ὁποία ἐπέπρωτο νὰ προσδιορίσῃ τὴν δικαίωσιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνειδήσεως³. Ὁ *Spencer* ἐπίστευεν εἰς τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐλευθερίαν ὡς εἰς τὸ ὑψιστον τῶν ἀγαθῶν. Τὴν σύγκρουσιν τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων ἐθεώρει οὗτος ὡς ἐξυπηρετοῦσαν τὰ γενικὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας καὶ ὡς προάγουσαν, διὰ τῆς ἐξουδετερώσεως τῶν ἀδυνάτων, ταύτην.

¹ Τὰς ἀνωτέρω τάσεις ἐξέπροσώπησε μεταξὺ τῶν συγχρόνων ποιητῶν κυρίως ὁ *Rainer Maria Rilke*.

² Ἠρδλ. *L. v. Wiese*, op. cit., σ. 111.

³ Ἠρδλ. σχετικῶς: *Ferdinand Tönnies*, *Die Entwicklung der sozialen Frage bis zum Weltkrieg*. Berlin und Leipzig 1926 (Sammlung Göschen), σ. 64 καὶ 65.

Ὅ,τι διακρίνει ἀπλῶς τὸν *Spencer* ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἀντιπροσώπων τοῦ Φιλελευθερισμοῦ εἶναι τοῦτο : ὅτι, ἂν καὶ προβαίνει εἰς καταπολέμησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐμφανίζεται ἐν τούτοις εὐνοῶν τὰς ιδέας τῆς ἐργατικῆς ὀργανώσεως, τῆς συλλογικῆς συμβάσεως καὶ τῆς συνεταιρικῆς συμμετοχῆς τῶν ἐργαζῶν εἰς τὴν ἐπιχείρησιν¹. Εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ τοῦτο ὡς ἀντιφάσκον πρὸς τὰς ἀρχάς, ἐξ ὧν ὀρμᾶται ὁ *Spencer* ;

Τὸ ὅτι οἱ παλαιότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς φιλελευθέρας σχολῆς δὲν ἔδωσαν εἰς τὰ ἀνωτέρω προβλήματα τὴν προσήκουσαν εἰς ταῦτα προσοχὴν ὀφείλεται ἀπλούστατα εἰς τὸν λόγον, ὅτι ἰδέαι, ὡς αἱ τῆς συνδικαλικῆς ἢ συνεταιρικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργαζῶν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν εἰ μὴ μετὰ τὴν πλήρη διάλυσιν τοῦ καθεστῶτος τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἐξαναγκασμοῦ, καθεστῶτος, τὸ ὁποῖον ἐγνώρισεν ὀργανώσεις (ἐννοοῦμεν κυρίως τὰς συντεχνίας) τελείως διαφόρους τῶν ἐκ τοῦ διαδεχθέντος τοῦτο καθεστῶτος, δηλαδή τοῦ καθεστῶτος τῆς ἐλευθέρας συμβάσεως ἐργασίας προκυψασῶν ὀργανώσεων. Ὁ *Adam Smith* καὶ οἱ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀναδειχθέντες ἀντιπρόσωποι τοῦ οἰκονομικοῦ Φιλελευθερισμοῦ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σκεφθοῦν καθ' ὃν τρόπον ἐσκέφη ἀργότερον ὁ *Spencer*. Τοῦτο ὁμῶς δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ *Spencer* ἐσκέφη ἀντιθέτως πρὸς αὐτούς. Ὁ *Spencer* ἐγνώριζεν ἀπλῶς περισσότερα τῶν ὅσων ἐγνώριζον ἐκεῖνοι. Ἡ ἐντύπωσις τῶν ὑπὸ τὸ ἀπλοῦν «πρόσχημα» τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐκδηλωθεισῶν κατ' ἀρχάς ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ (ιδίᾳ κατὰ τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν) ἀντισυνδικαλικῶν τάσεων εἶχε διαλυθῆ. Τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 19^{ου} αἰῶνος εἶχεν ἤδη — καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ὄψιν τῶν περὶ «αὐτοβοηθείας» ἰδεῶν αὐτῶν τούτων τῶν παλαιότερων λιμπεραλιστῶν — δημιουργήσει ἐν Ἀγγλίᾳ συνείδησιν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἐργαζῶν. Ἡ συνείδησις αὕτη, τὴν ὁποίαν ὁ *Spencer* εὔρεν ἐσχηματισμένην, προέκυψεν ἐκ δύο ἀντιθέτων πρὸς ἀλλήλας κατευθύνσεων : τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ Ὁ *Spencer* ἀνεγνώρισε καὶ υἱοθέτησε τὰς ἐν αὐτῇ περιεχομέ-

¹ *Spencer*, op. cit., § 839.

νας αξίας οὐχὶ ἐν τῇ σοσιαλιστικῇ, ἀλλ' ἐν τῇ καθαρῶς φιλελευθέρῳ φάσει αὐτῶν. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἐργατῶν κατέληξεν ὁ *Spencer* ὁρμηθεὶς οὐχὶ ἐξ ἀρχῶν σοσιαλιστικῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς διεπαύσης ὀλόκληρον τὴν «μαγχεστριανὴν» ὑπόστασιν τοῦ ἀντικρατικῆς διαθέσεως καὶ ἀγάπης πρὸς πᾶν ὅ,τι λέγεται αὐτονομία καὶ αὐτοδιοίκησις. Κατὰ τοῦτο διαφέρει ὁ *Spencer* θεμελιωδῶς τῶν σοσιαλιστῶν, οἱ ὅποιοι, ἐὰν κατ' ἀρχὴν στρέφονται κατὰ τοῦ κράτους, στρέφονται οὐχὶ κατὰ τῆς ιδέας τοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ κατὰ τῆς συγχεκριμένης ἀστικῆς πολιτείας. Ὁ *Spencer*, ὑποστηρίζας τὴν ἐλευθερίαν τοῦ συνασπισμοῦ, ἐπραξε τοῦτο ἀπλῶς ἐξ ὑπερμέτρου «φιλελευθέρου» ζήλου, δηλαδή οὐχὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεως τῶν ἐργατῶν, ἀλλὰ πρὸς καταπολέμησιν τῆς ιδέας τοῦ καταναγκασμοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἦτο ἰσως δυνατὸν νὰ πιστοποιηθῇ συγγενεὶά τις μεταξὺ τοῦ *Spencer* καὶ τῶν ἀναρχικῶν, ἰδίᾳ μάλιστα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐν πολλοῖς ἐντὸς τοῦ κύκλου ὡσαύτως τῶν φιλελευθέρων ιδεῶν (συγχεκριμένως : τῶν ιδεῶν τοῦ *Adam Smith*) κινήθεντος *William Godwin*. Πάντως περὶ συγγενείας τοῦ *Spencer* πρὸς τοὺς ἀπηλλαγμένους πάσης ἀναρχιστικῆς κατευθύνσεως καθ' αὐτὸ σοσιαλιστὰς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος. Ὁ σοσιαλιστῆς, ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Spencer*, ὄχι μόνον δὲν παραιτεῖται τῆς ιδέας τοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλὰ θεωρεῖ ταύτην καὶ ὡς ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πάσης ὀργανωμένης ἐνεργείας. Καὶ ἡ ἀποφῆς τοῦ σοσιαλιστοῦ δέον ἀναντιρρήτως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὀρθοτέρα. Ὡς λίαν ἐπιτυχῶς παρατηρεῖ εἰς ἀντίκρουσιν τοῦ *Spencer* καὶ ὁ *Ferdinand Tönnies*, πᾶν σύστημα συνεργασίας προϋποθέτει, καὶ ἐὰν ἀκόμη βασιζέται ἐπὶ συμβάσεων καὶ ἐλευθέρων συμφωνιῶν, καταναγκασμὸν τινα, τὸν ἴποιον ὀφείλει τὸ ἄτομον, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον θέλῃ πράγματι νὰ μετέχῃ τοῦ συστήματος, νὰ παραδέχῃται¹. Ἡ γνώμη τοῦ *Spencer*, καθ' ἣν ἡ ιδέα τῆς αὐτονομίας σημαίνει ἄρνησιν τῆς ιδέας τοῦ καταναγκασμοῦ, εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ αὐτονομία σημαίνει ἀπλῶς—καὶ τοῦτο μάλιστα σχετικῶς, δηλαδή ἐφ' ὅσον δὲν ἀρύεται τὴν ὑπόστασιν τῆς ἐκ βουλήσεως κρατικῆς—ἄρνησιν τῆς ιδέας τοῦ κρατικοῦ καὶ οὐχὶ οἰουδήποτε καταναγκασμοῦ.

¹ *Ferdinand Tönnies*, op. cit., σ. 66.

66.— Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐξαντλοῦνται αἱ περὶ τῆς κοινωνιολογίας τοῦ *Spencer* παρατηρήσεις ἡμῶν. Ἦδη δὲν ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν εἰ μὴ τὴν σχέσιν ταύτης πρὸς τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς συνθετικῆς φιλοσοφίας τοῦ *Spencer*, δηλαδὴ πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ.

Πρατῶσων ὁ *Spencer* εἰς τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ τὴν κοινωνιολογίαν, ζητεῖ νὰ ἐμφανίσῃ ταύτην ὡς γνῶσιν προαπαιτουμένην διὰ τοὺς ἠθικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο σημαίνει συγχρόνως, ὅτι ὁ *Spencer* ζητεῖ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ἠθικὴν ὡς ἀπόρροϊαν κοινωνικῶν προσανατολισμῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ του εἶναι κυρίως «κοινωνική» ἠθικὴ¹ καὶ ἀποβλέπει εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ «ὀρθοῦ» καὶ «δικαίου» τρόπου ἀνθρωπίνης συμβιώσεως. Ὁ ἀνθρώπος ἐνδιαφέρει τοῦτον οὐχὶ τόσο ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτὸν, ὅσον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς περὶ ἑαυτὸν. Ὁ εὐδαιμονισμὸς του — παρὰ τὰς ἀμφιβολίας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν γεννηθῆ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο— εἶναι, καθ' ἡμᾶς, κυρίως (δὲν λέγομεν βεβαίως: ἀποκλειστικῶς) κοινωνικός. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀν-

¹ Ἠρδλ. σχετικῶς καὶ: *L. F. Ward*, *Soziologie von heute* (Übersetzung aus dem Englischen), Innsbruck 1914, σ. 41. — Ἐν τῷ ἀνωτέρω ἔργῳ τοῦ *L. F. Ward*, ὅπερ, ἀπκριζόμενον ἐξ ἔρθρων δημοσιευθέντων κατὰ πρῶτον ἐν τῇ «*American Journal of Sociology*», δὲν εἶχομεν ἀτυχῶς ὅπ' ὄφει κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης ἀργασίας, καταδύλλεσθαι καὶ προσπαθεῖν τις ταξινομήσεως τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν. Δὲν θεωροῦμεν ἄσκοπον, ἔστω καὶ ἐν τῇ ὑποσημείωσει ταύτῃ, νὰ εἰπωμεν τινὰ περὶ τῆς ταξινομήσεως αὐτῆς, πικρακαλοῦντες τὸν ἀναγκάστην νὰ συνδυάσῃ ταῦτα πρὸς τὰ ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι τῆς εἰσαγωγῆς ἡμῶν ἀναπτυχθέντα. (1) *L. F. Ward* βλέπει τὴν κοινωνιολογίαν α) ὡς φιλανθρωπίαν (op. cit., σ. 4 κ. ε.), β) ὡς ἀνθρωπολογία (op. cit., σ. 5 κ. ε.), γ) ὡς βιοσολογίαν (op. cit., σ. 6 κ. ε.), δ) ὡς πολιτικὴν οἰκονομίαν (op. cit., σ. 28 κ. ε.), ε) ὡς φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας (op. cit., σ. 81 κ. ε.), ς) ὡς ἄθροισμα εἰδικῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν (op. cit., σ. 87 κ. ε.), ζ) ὡς περιγραφὴν κοινωνικῶν γεγονότων (op. cit., σ. 48 κ. ε.), η) ὡς ἐπιστήμην περὶ τῆς κοινωνικότητος ἐν τῇ φύσει γενικῶς (op. cit., σ. 52 κ. ε.), θ) ὡς ἐπιστήμην περὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων (op. cit., σ. 67 κ. ε.), ι) ὡς θεωρίαν περὶ τῆς μίμησης (op. cit., σ. 70 κ. ε.), ια) ὡς θεωρίαν περὶ τοῦ ἀσυνειδήτου κοινωνικοῦ ἐξαναγκασμοῦ (op. cit., σ. 74 κ. ε.) καὶ τέλος ιβ) ὡς θεωρίαν περὶ τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τῶν φυλῶν (op. cit., σ. 80 κ. ε.). Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ κατάταξις αὕτη τοῦ *L. F. Ward* δὲν βραδίεται ἐπὶ κριτικῆς ἀρχῆς, οὔτε— ὡς ἄλλως τε ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος (op. cit., σ. 83)— ἐξαντελεῖ πάντα τὰ κοινωνιολογικὰ συστήματα. Τὴν διάκρισιν μάλιστα τῶν καθ' αὐτὸ ἐπιστημονικῶν ἀπὸ τῶν ἐστρημένων ἐπιστημονικότητος θεωριῶν δὲν ἐπιχειρεῖ οὗτος καὶν, ἀρκούμενος ἀπλῶς εἰς τὴν παρατήρησιν ὅτι πολλαὶ τῶν ἀπκριθιμῶν ὅπ' αὐτοῦ θεωριῶν ἀνήκουν εἰς τὴν «προεπιστημονικὴν περίοδον» τῆς κοινωνιολογίας (op. cit., σ. 8).